

KOHT, NIMI ja KOHANIMI

Marja Kallasmaa

Üldlevinud arvamuse kohaselt on igal kohal oma nimi. Tegelikuses see nii siiski päris ei ole. Kui tänapäeva kohanimekoguja maastikul liigub, kohtab ta tihti vähemalt loodusesemeid, millel informandi ütlust mööda nimi puudub. Võib öelda, et nime olemasolu oleneb keelevälistest asjaoludest, ehkki nimi kui niisugune on keeleline nähtus, nimi ei ole koha osa vaid keele osa. Vastavalt oma elatusviisile valis inimene eri ajajärkudel oma asukohaks erinevais looduslikes tingimustes olevaid kohti (Indreko 1934: 113–122; Pall 1977: 7). Vastavalt igapäevasele vajadusele märkis inimene ainult enesele vajalikud paigad nimedega eristamaks neid teistest, inimese jaoks tähtsusetutest. Elatusviisi muutudes vajati uut laadi kohti ja osa vanadest jäid huviorbiidist välja, nende nimed ununesid, traditsioon võis katkeda.

Ehkki mõistele *kohanimi* on püütud anda mitmesuguseid definitsioone, on igale normaalsele keekekasutajale üsna hästi selge, mis on kohanimi. Ta on ära õppinud, et teatud keelelised märgid toimivad niiviisi, et need identifitseerivad koha, eraldades selle kõigist teistest samalaadsetest ja erinevatestki kohtadest. Seega kohanimedena kasutatavatel väljenditel on vaid üks objekt, nad toimivad vaid ühes viitesuhtes, neil ei ole teist tähendust. Võib öelda, et kohanimi ja nimi üldse erineb apellatiivist vaid funktsiooni poolest. Nimi identifitseerib ja individualiseerib, apellatiiv klassifitseerib. Selle tõdemiseni ei jõutud kohanimeuurimises ruttu. Küllalt kaua otsiti vormilisi ja ka keeleväliseid tunnuseid, mis teeksid sõnast või sõnaühendist pärisnime.

Peamiselt tekib kohanimede puhul küsimus nime ja apellatiivi vahelisest piirist. Piirialale kuuluvad eriti suhtelist asukohta väljendavad kohakirjeldused: *Alempool heinamaa, Pealminerava, Ülevaltpõld, Külaalune põld* jne. See tüüp on esindatud ka teistes läänemeresoome keeltes (Nissilä 1944: 399–405). Tavaliselt on neid peetud pärisnimedeks. Siiski on esitatud ka arvamusi, mille kohaselt võib pärisnimedeks lugeda vaid seesuguseid toponüüme, mille puhul apellatiivne loo-

mus enam läbinähtav ei ole (Penttilä 1943: 37). Sinna vahele jääb arvamus, et kohanimi on pärisnimi vaid siis, kui reaalsus tema sisule enam ei vasta, näiteks *Veskimägi* on kohanimi vaid sel juhul, kui mäe otsas enam veskit ei ole; seni, kui mäe otsas veski on, ei saa me sõnaühendi *veski + mägi* puhul rääkida pärisnimest.

Keeletajule hämarad isiku- ja kohanimed on ammustest aegadest paelunud inimeste meeli, kuid nimevara teaduslik uurimine on noor teadusharu. Ehkki juba 17. sajandist alates on nimeküsimustele osutatud tähelepanu, olid selleaegsed arvamusel ja tulemused täiesti meelevaldsed. Alles 17. ja 18. sajandi vahetuses formuleeris saksa filosoof, keeleteadlane ja matemaatik Gottfried Wilhelm **Leibniz** oma teoses *Brevis designatio meditationum de originibus gentium* mõtte, et kõik pärisnimed on olnud algselt üldnimed. Sellel põhineb uusaegse nimeuuri- mise põhimõte *nomen est omen*. Nimi ei ole algselt mingi meelevaldne häälikurühm, vaid sel on või oli mingi tähendus, mõttesisu, mis ajapikku on võinud hä- marduda ja unustusse vajuda. Ükski nimi ei ole tekkinud juhuslikult, vaid koha ja nime vahel on olnud mingi seos, muidugi inimese jaoks, mille uurija peab esile tooma – see siis on nimede etümologiseerimine (laiemalt võttes on see evolutsio- nistlik lähenemine pärisnimedele).

Evolutsionistliku arvamuse kohaselt on loomulik oletada, et mingi ala kütid, kalastajad, põlluharijad jt on kasutanud oma huvi alla sattunud maakohtade, loo- dusesemete, asustusüksuste ja artefaktide kohta teatud sõnu ja sõnaühendeid, nimesid, eraldamaks neid maastikust. Sageli korratuina, koha ja selle nime juur- duses, laiema tuntuks saades, areneb sõna või sõnaühend vähehaaval pärisni- meks. Evolutsionistlik lähenemine näeb nimeandmises kaht tegurit: koht ja selle esimene nimeandja, koha mõju nimeandjale ja viimase keeleline reageering sel- lele. Selge, et näiteks kaluri ja põlluharija nimesüsteemid erinevad omavahel, ela- gu kalur ja põlluharija pealegi ühes ja samas külas. Soome materjalil on niisu- guseid elatusala erinevustest tingitud mõjusid kohanimedele uurinud R. L. Pit- känen (1998).

Tänapäeval eksisteerivate nimede kohta arvab siiski enamik uurijaid, et ko- hanimi ei teki selliselt, et mingit kohta kirjeldav sõnaühend vähehaaval muutub pärisnimeks; pigem usutakse, et paljud nimed just nimedeks ongi moodustatud. Inimese võime moodustada selliseid keelelises kommunikatsioonis hästi toimi- vaid märke eeldab, et sellesse sisemisse grammatikasse, mille järgi saame oma mõtteid keeleliselt väljendada, kuulub ka nimemoodustust sisaldav seadustik,

need süntaktilised, morfoloogilised, semantilised ja leksikaalsed jooned, mis on just kohanimedele tüüpilised (Kiviniemi 1978: 77).

On püütud klassifitseerida kohanimedid nn nimeandmisprintsipiidest lähtuvalt suuruse, värvi, kuju, omandussuhte jne. alusel. Tšehh R. Šrámek on need printsipiidid võtnud kokku nelja küsimusse: *mis?*, *kus?*, *kelle?*, *milline?* (Šrámek 1973). Seda nelikjaotust on meil nimetatud keeleväliseks nimemudeliks (Pall 1997: 20). Nimede keelevälisest tausta on meie lähemat ümbrust silmas pidades püüdnud liigitada veel Rootsi nimeuurija I. Modér, Soome nimeuurija V. Nisilä, nemad on samuti lähtunud nime tekkest, seega evolutsionistlikust teooriast. Uuema aja semantilis-süntaktilisest analüüsimeetodist on välja kasvanud K. Ziliacuse ja E. Kiviniemi klassifikatsioonid, milles peamised on 1. koha suhe teise kohaga, 2. koha iseloom, 3. koha suhe ruumilise ja ajalise ümbrusega.

Oleme siis omaks võtnud teesi, et iga pärisnimi on olnud algselt üldnimi. Läänemeresoome ja seal hulgas eesti kohanimed on olnud, esialgu vähemalt, liitsõnad. Tundub olevat üsna kindel, et enamasti need liitsõnad ei ole kunagi olnud liitapellatiivid. Kohanime *Kuressaare linn* esiosa lähtub tõenäoliselt saarenimest *Kuressaar* või *Kuresaar*, viimane aga ei ole olnud liitsõna apellatiivsel tasandil, ehkki mõlemad nimeelemendid tunduvad tuttavaina.

Jättes praegu siin kõrvale nime kui niisuguse filosoofilised aspektid, võime siiski öelda, et keeles esineb mingi nimemoodustusmall, nimi pannakse kokku teatud reeglite järgi keele sõnavara elementidest. Põhimõtteliselt võiks nimeelemendina esineda iga sõna, aga tegelikkuses me seda ei näe. Tundub, et sõnavaliku otsustab keelevälise nimemoodustusmall. Siiski on eesti toponomastikas nime ja objekti ning nime ja ühiskonna suhet veel vähe käsitletud. Soome kohanimede puhul on ühte-teist tähele pandud, näiteks peab nimeandja nime moodustamisel arvesse võtma lähikonna teisi nimesid. Kiviniemi, kes sellel alal on tegutsenud, on hoomanud, et samaliigiliste kohtade arv võib mõjutada tugevasti ala nimede semantilist ilmet. Kui aga mingit laadi kohti on kollektiivi elukohas vähe, ei ole vaja neid nimetada mingil erakordsel või harvaesineval moel, kuna neid võib eraldada teistest väga tavalisi nimeandmisviise kasutades (Kiviniemi 1978: 80). Soomes ja Eestiski on väikseim nimesüsteem talu nimesüsteem. Kuna Eesti talud olid väikesed, siis ühe talu piires võisid olla *Mägi* ja *Jõgi* jne (terminnimedel peatun allpool) pärisnimedena kasutusel. Talus võisid pärisnimestuda apellatiivid ja apellatiivsed väljendid, sest neil oli ainult üks objekt.

Eesti kohanime põhivalem on K1Nom/Gen + K2Nom: *Mustjõgi, Kasemägi, Pikkjärve, Suursoo* (Pall 1997: 26). Nime esimene komponent on täiend ehk atribuut ja teine komponent on liigisõna ehk determinant. Identifitseerivat ja individualiseerivat osa kannab üldjuhul atribuut, klassifitseerivat determinant. Determinant tähistabki kohta. Kohanime determinantide uurimine võimaldab kindlaks teha, mis liiki kohad on üldse nime saanud. Mingil määral on ka statistikat tehtud. Lihtsameelse arvamus kohaselt peaks alal, kus on palju soid ja lagendikke, olema palju soo- ja lagendikunimesid. Tegelikuses nii ei ole. Just soise ja tasandikulise pinnamoega Lääne-Eestis on levinuim nimetamisobjekt *mägi*, s.t mäenimesid (liigisõnaga *mägi*) on kõige rohkem (Kallasmaa 1981: 114), *soo* on alles seitsmendal kohal. Eestis on determinant *mägi* esikohal nii tasandikul kui ka tõeliselt mägisel alal Kagu-Eestis. Kagu-Eestis on vaatamata kõrgustikulisele pinnamoole rohkesti pisikesi soid, seal on *soo* liigisõnana sagedasem kui Lääne-Eesti ja Kesk-Eesti suurtel soosaladel. Valdek Pall (1997: 64) on kindlaks teinud, et järelkomponentide esinemissageduse pingerea algus, vaatamata vaadeldud alal küllalt suurtele keeelistele ja maastikulistele erinevustele, on suures osas Eestis ühine (Palli materjal pärines 20 kihelkonnakogust). Nimeelementide leviku määra jaoks võivad olla erinevad seigad, nii keelelised kui ka keelevälised. Pall (1997: 58) on esmatähtsaks pidanud siiski maastiku omapära, sh vastavate nimeobjektide olemasolu või puudumist, näiteks determinandid *laid, kari, rabu*, mis märgivad väikesi meresaari, puuduvad sisemaal. Keelelist omapära on Pall pidanud alles selle järel tulevaks. Lisada tuleks veel teinegi tähtis asjaolu, nimelt koha (maastikuobjekti) sobivus inimese elu- ja majandustegevuseks.

Tulles tagasi nimevalemi juurde võib öelda, et sel on variante. Esiteks, teame kõik, et peamiselt eesti asustusnimedes, aga ka suuremate loodusobjektide nimedes on algne determinant ära langenud, tavalised nimekujud on *Tartu, Pärnu, Narva, Peipsi*, mitte *Tartu linn, Pärnu linn, Narva linn, Peipsi järve*, niisamuti enamiku küla- ja talunimedele puhul ei kasutata determinante *küla* või *talv*. Ka kahest elemendist koosnev kohanimi võib olla uue kohanime atribuudiks, sel juhul räägime liitsõnalise täiendosa kohanimest. Nime kujunemine oleks siis toimunud kohanime *Pikaoidu oja* puhul järgmiselt (Pall 1977: 45): **Pikkoit* → **Pikaoidu hm* (→ *Pikaoidu t.*) → *Pikaoidu oja*. Selle nimerea puhul võime jälgida, kuidas nimi on muutunud ruumis teatava aja jooksul, tähistades erinevaid objekte. Endisest determinandist on saanud lihtsalt atribuudi teine element, lisatud on uuele denotaadile vastav determinant. Aja jooksul muutuvad terved nimetüübid, nime-

dest endist rääkimata, kohanimesid mõjutavad ja on mõjutanud eriti maakorralduslikud seigad ja külaühiskonna areng.

Gea Troska järgi kujunes eesti küla välja feodalismiajastul, aga näiteks Saaremaal arvatakse olevat olnud suuri külasid juba esiajaloolisel ajal (Jaanits *et al.* 1982: 337), kus nad tekkisid umbes I–IV sajandil (Lõugas 1985: 56, vrd ka Lang 1996: 503, kes oletab külakogukonna teatavate algete tekkimist rooma rauaajal), igatahes olid nad olemas 11. sajandiks. Ühe küla moodustas kogum peresid *resp* talusid, mis olid omavahel seotud ühtse maakasutusega: ühtsed külapõllud ja heinamaad olid jagatud talude vahel segamini asetsevate tükkidena, karjamaad olid ühiskasutuses (nn lapimaa süsteem). Selline seis püsis möödunud sajandi keskpaigani. Küla maad moodustasid terviku, millele võis lisanduda veel lahus heina- või metsamaatükke (Troska 1987: 13). Algselt tõenäoliselt loositi põlde ja heinamaid majapidamiste vahel igal aastal ümber, hiljem, Herbert Ligi järgi 13. sajandiks, olid põlis põllud läinud juba üksikperede valdusse (Ligi 1961: 247). Heinamaid on ilmselt loosiga jagatud hiljemgi ja see on jätnud jälgi ka kohanimedesse: Saaremaalt *Arbaia* t., *Arbakurisu*, *Arbademägi*, *Arbadepealne*, *Arva* t., *Arvaalune*, *Arva heinamaa*, *Arva jõgi*, *Arvakoppel*, *Arvamets*, *Arvanurk*, *Arvasoo*, *Arvandi põld*; Hiiumaalt *Suurearva heinamaa* sisaldavad ühe nimeelemendina apellatiivi *arb* : *arva* 'väike kitsas heinamaa või põld' (Kallasmaa 1996). See apellatiiv on seotud sõnaga *arp* : *arbu* (*arp* : *arbi*; *varp*, *arb*) 'Loos, Zaubermittel' (Wiedemann 1893).

Nn lapimaa-süsteem, mida on varem peetud Eesti alal kõige vanemaks, tingis loodusnimede rohkuse, sest talupere maatükid asusid laiali. (Tegelikult on siin areng märksa keerulisem, vrd Lang 1996: 482–490, balti põllud, kelti põllud, lapipõllud (sargväljasüsteem), ribapõllud, mis võisid esineda ka üheaegselt.) 19. sajandi keskpaiku algas maade kruntimine, mis pikaajalise protsessina venis kohati 1940. aastani. Igatahes veel 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algulgi olevat lapipõlde leidunud kogu Eestis (Troska 1987: 33). Talumaade kruntiajamine tõi kaasa suuri muudatusi konkreetsete maatükkide kasutamises, kohanimedele mõjus see nii, et paljud nimed kadusid käibelt ja esile tõusis üks, varem vähelevinud keeleline nimemoodustusmall.

Muutuse mõistmiseks on otstarbekas rääkida kohanimekooslustest. Kohanimekoosluse all mõistan siin mingil konkreetsetel territooriumil elava inimhulga poolt tarvitavat kohanimetekogumit, mis moodustab antud alal terviku. Eestis on suurim niisugune territoorium enamasti ühe küla maa, ja selline inimhulk ühe

küla rahvas. Seega ühe küla nimed peaksid ideaalis teada olema kõigile selle küla põliselanikele. (Mõningaid erinevusi võivad tingida elanike spetsiifilised elatusalad nagu eespool toodud kalamehed ja põllumehed.) Tihedamas asustuskeskuses võivad ühe koosluse moodustada ka 2–3 lähestikku asuva või üksteisesse põimunud küla nimed.

Olen juba mujal kohanimekooslusi käsitlenud (Kallasmaa 1992), seetõttu piirdun nendinguga, et Eestis näib olevat kaks kohanimekoosluse tüüpi (kui põhiüksuseks võtta küla):

1) tüüp, kus tsentriks on asustusnimi (külanimi, talunimi), mille ümber on koondunud suur hulk loodusnimesid, kusjuures ei sõnavaraliselt ega onomastiliselt need nimed tsentrist ei tuletu. Tavaline on, et talunimesid on märksa vähem kui loodusnimesid.

2) tüüp, kus koosluses on peamiselt asustusnimed. Küla nimistu koosneb peamiselt küla enda nimest ja külla kuuluvate talude nimedest, loodusnimesid on mõni üksik. Pole registreeritud põllunimesid, karjamaade, heinamaade jm nimesid. Tõenäoliselt kutsuti viimaseid talunime järgi. Nii oli *Jaani* talul *Jaani heinamaa*, *Jaani karjamaa*, *Jaani mägi* jne. Väiksemaid loodusesemeid võidakse nimetada ka läheduses asuva teise talu järgi. Sageli pole ei keelejuht ega nimekogujagi pidanud nüisuguseid talunimest tuletatud kohanimedele pärisnimedeks ja nad jäävad kirja panemata.

Esimene tüüp oli vanem, külakeskne ja peegeldas lapimaasüsteemi, teine talukeskne. Krunditalud olid muutunud omaette üksusteks, mis olid omavahel lõdvalt seotud. Kuna Eesti talud olid väiksed, siis piisas oma talu maadest rääkimisel maastikuesemete nimetustest: *jõgi*, *mägi*, *põld*, *karjamaa*, *soo*, *raba* jne. Ühe talu piires said neist terminnimed *Jõgi*, *Mägi*, *Põld*, *Karjamaa*, *Soo*, *Raba* jne. Klassifitseeriv ja identifitseeriv langesid kokku. Naabertalu samadest objektidest kõnelemisel lisati naabertalu nimi ja terminist sai determinant. Nimetüüp *talunimi* resp *külanimi* + *maastikueseme nimetus* hakkas vohama, ja pärisnimena devalveerus.

Eesti Keeleinstituudi kartoteek sisaldab ka tanapäeval vähesel hulgal terminnimesid, kuid sellest ei selgu, kui laialdaselt need kasutusel on, kas keelejuht on lähtunud talu nimesüsteemist või küla omast. Üks näide Lääne-Eestist terminnime kihtide kohta:

1) Geograafiline termin funktsioneerib teatud kitsal alal nimena, nime aluseks oleva apellatiivi ennistähendus vastab üldjoontes denotaadile: *Rand* (heina-

maa), *Silmad* (veekogud), *Lepik* (heinamaamets), *Nina* (neem), *Tire* (oja), *Sõerd* (heinamaa), *Lubt* (heinamaa), *Aas* (heinamaa), *Rank* (mägi), *Kuusik* (mets) jne.

2) Nime aluseks on geograafiline termin, mis ei vasta tähenduse poolest denotaadile: *Meri* (heinamaa), *Tammik* (põld), *Lõpp* (loik, apellatiiv *lõpp* : *lõpe* murdes 'laht'), *Kanarbik* (põld). Selles rühmas väljendab nimi koha varasemat laadi.

3) Nime aluseks olev apellatiiv on murdest kadunud või kadumas ega peegelda ka koha praegust laadi: *Laks* (heinamaa, vrd apellatiiv *laks* 'veeloik'), *Oit* (heinamaa, vrd apellatiiv *oit* 'veeloik'), *Ahl* (karjamaa, vrd *ahl* 'veeloik') jne. Mõne nime puhul pole täpset apellatiivvastet tänapäeva keelest registreeritudki: *Võhastik*.

Need terminnimede 3 rühma osutavad pärisnimestumise astmeid.

Põhiosa loodusnimedest on liitnimed, mis koosnevad atribuudist ja determinandist: *Läänemeri*, *Võrtsjärvi*, *Emajõgi*, *Väike väin*. Harvemini on atribuut liitsõnaline, mõnikord võib determinant puududa. Viimasel juhul on enamasti tegemist asustusalasest toponüümikast üle kandunud nimedega.

Liitsõnalise täiendosaga nimed jagunevad kahte rühma:

1) Atribuudiks on sõnaühend, mis esineb kohanimena: *Langemetsa mägi*, *Jooksoja põld*, *Allikniidijõgi*, *Tõrvaaru mets*.

2) Atribuudiks olev komposiitum on tekkinud väljaspool pärisnimesfääri: *Vanakuradikivi*, *Kõstriemandakivi*, *Vanamoorikäär* (raba), *Utetalloja* jne.

Nagu nägime, on kaheosaliste loodusnimede aluskääne nominatiiv. Asustusnimede aluskääne on genitiiv, sest asustusnimesid kasutatakse enamasti ilma determinandita: külanimed *Abaja*, *Ariste*, *Kuralase*, *Lellapere* või linnade nimed nagu *Jõgeva*, *Paide*, *Mustvee*. Pealinna nimi *Tallinn*, mis on säilitanud liigisõna, on asustusnimede hulgas seega erand. Vormiliselt struktuurilt sarnaneb see nimi loodusnimedega.

Kirjandus

In d r e k o, Richard 1934. Looduse ja maastiku määrav osa Eesti muinasaegsel asustamisel. –

Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX–X 1933/34. Tartu, lk 113–122

J a a n i t s et al. 1982 = Jaanits, Lembit; Laul, Silvia; Lõugas, Vello; Tõnisson, Evald 1982. *Eesti esiajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat

- K a l l a s m a a, Marja 1981 = Калласма, Марья 1981. *Структура Эстонской микротопонимии (на материале западного диалекта)*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Таллин, käsikiri EKI murdesektoris
- K a l l a s m a a, Marja 1992. Variatsioon ühe legendi teemal. – *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 71–77
- K a l l a s m a a, Marja 1996. *Saaremaa kohanimed* I. Tallinn: Eesti Keele Instituut
- K i v i n i e m i, Eero 1978. Paikannimistö systeeminä. – *Nimistöntutkimus ja paikallishistoria* (= Paikallishistoriallisen Toimiston Julkaisuja N:02). Helsinki, lk 73–89
- L a n g, Valter 1996. *Muistne Rävåla* II. Tõid arheoloogia alalt 4. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut
- L i g i, Herbert 1961. *Eesti talurabva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561)*. Tallinn: Eesti NSV Riiklik Kirjastus
- L õ u g a s, Vello 1985. Über die Beziehungen zwischen Skandinavien und Ostbaltikum in der Bronze- und frühen Eisenzeit. – *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und Ostbaltikum Aufgrund der archäologischen Quellenmaterial* (= Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Baltica Stockholmiensia 1). [Uppsala], lk 51–60
- N i s s i l ä, Viljo 1944. Itä-Karjalan paikannimien appellatiivisista piirteistä. – *Virittäjä*, lk 399–405
- P a l l, Valdek 1977. *Põhja-Tartumaa kohanimed* II. Tallinn: Valgus
- P a l l, Valdek 1997. L'em'tn'e. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- P e n t t i l ä, Aarni 1943. Eris- ja üleisnimistä. – *Virittäjä*, lk 30–39
- P i t k ä n e n, Ritva Liisa 1998. The Nomenclatures of a Farmer and a Fisherman: Occupation as a Decisive Factor. – *Proceedings of the XIXth International Congress of Onomastic Sciences*. Vol. 2. University of Aberdeen, lk 277–284
- Š r á m e k, Rudolf 1973. Zum Begriff "Modell" und "System" in der Toponomastik. – *Onoma* XVII (1972/73). Leuven, lk 55–75
- T r o s k a, Gea 1987. *Eesti külad XIX sajandil. Ajaloolis-etnograafiline uurimus*. Tallinn: Eesti Raamat
- W i e d e m a n n, Ferdinand Johann 1893. *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch*. St. Petersburg